

Макарова Олена Павлівна,

кандидат психологічних наук, доцент

*(Харківський національний університет внутрішніх справ, м. Харків)*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5480-5942>

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ СУДОВО-ПСИХІАТРИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Стаття присвячена аналізу історичного розвитку судово-психіатричної експертизи як самостійного напрямку судових експертиз. Визначено особливості її впровадження в судову практику. Проаналізовано організаційно-правові, теоретичні й методологічні питання. Окрему увагу приділено також особливостям становлення комплексної судовопсихологопсихіатричної експертизи. Крім того, визначено особливості формування критеріїв судово-психіатричної експертної оцінки юридично значимих здібностей учасників кримінального процесу, серед яких – підозрювані, потерпілі, свідки й обвинувачені особи. Історичні особливості становлення судово-психіатричних експертиз і деяких її різновидів проаналізовано з урахуванням розвитку кримінального, кримінального процесуального законодавства України, а також цивільного та цивільного процесуального законодавства. Визначено актуальні проблеми, що потребують вирішення й подальшого вдосконалення діяльності щодо призначення та проведення судово-психіатричних експертиз.

Ключові слова: експертиза, судово-психіатрична експертиза, експерт, комплексна судовопсихологопсихіатрична експертиза, примусові заходи медичного характеру.

Постановка проблеми. Судова психіатрична експертиза є важливим елементом правової системи, який визначає стан психічного здоров'я людини в контексті її поведінки та здібностей. Цей вид експертизи застосовується в різних ситуаціях, таких як судові процеси, кримінальні справи, цивільні справи тощо

Лікар-психіатр, який проводить судово-психіатричну експертизу, є дослідником судово-психіатричної експертології за напрямками: теоретичний і методологічний; бере участь у процесі формування й розвитку наукових засад судово-психіатричної експертизи. Психіатр-експерт як практик безпосередньо бере участь у проведенні судово-психіатричної експертизи.

У сучасному світі існують дві найголовніші форми використання психіатричних знань судової експертизи: судово-психіатрична та комплексна судовопсихологопсихіатрична експертиза. У деяких випадках комплексна судовопсихологопсихіатрична експертиза буває більш розширеною – комплексною судовопсихологосексологопсихіатричною експертизою. Такі види судових експертиз проводяться в державних установах. Однією з найголовніших вимог є те, що такого роду експертизи повинні проводитися виключно фахівцями за напрямом і згідно з вимогами й законами чинного законодавства.

Аналіз історії розвитку судово-психіатричної експертизи дає змогу виділити основні етапи формування й розвитку, зрозуміти особливості застосування спеціальних знань із юридичних, психологічних і медичних наук у кримінальному та цивільному провадженнях. Історичний аналіз наукової літератури дає змогу розглянути психодіагностичні методики, які використовували в певний період часу, із зауваженням, що експериментальні методи дослідження повинні збігатися з аналізом матеріалів кримінальних і цивільних справ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розгляду історичних особливостей формування та розвитку судово-психіатричної експертизи присвячені роботи зарубіжних і вітчизняних науковців. Варто зазначити, що вивченню проблеми використання спеціальних знань у криміналістиці присвятили праці такі вчені, як Р. Белкін, С. Бичков, А. Вінберг, Г. Грамович, В. Гончаренко, О. Ейман, Г. Зуйков, В. Колдін, А. Іщенко, Н. Клименко, М. Костицький, В. Кузьмічов, В. Лисиченко, В. Лукашевич, Г. Надгорний, М. Салтевський, М. Сегай, В. Шепітько й інші.

Питання, пов'язані з особливостями призначення та проведення судово-психіатричних експертиз у кримінальному провадженні, продовжують викликають підвищений інтерес у науковому й практичному середовищі, є предметом наукового інтересу як вітчизняних, так і закордонних дослідників. Судово-психіатричну експертизу досліджували Л. Балабанова, Д. Дубок, В. Ілейко, А. Каніщев, О. Олійник, О. Ревенок, О. Радзевілова, Н. Сенченко, О. Цильмак та інші.

Метою статті є теоретичне дослідження історії, етапів розвитку судово-психіатричної експертизи; визначення актуальних теоретичних питань, які залишаються в судово-психіатричній експертизі, що безпосередньо пов'язана із законодавчими нововведеннями.

Виклад основного матеріалу. Судово-психіатрична експертиза заснована та нерозривно пов'язана з розвитком судової психіатрії. Історію цієї галузі наукового знання пов'язують із 1669 р. (закон «Про неосудність психічно хворих»), коли вперше в статтях висвітлили законодавчі положення, що стосуються душевнохворих осіб, залучених до кримінального процесу [10]. У цих статтях було наголошено на недопущенні душевнохворих осіб до статусу свідків, також ішлося про глухоні-

мих осіб і дітей. У 1677 р. вийшов перший закон щодо майнових прав душевнохворих, який наголошував на тому, що німі та сліпі можуть керувати своїм майном, тоді як п'яниці та «недоумки» не можуть вести справи й керувати своїм майном. Однак цей закон був недосконалим, згідно з ним, душевнохворі не мали прав, він не визначав, на кого покладаються майнові права і хто є відповідальним за майно душевнохворого. Під час реформ у юриспруденції в 1723 р. з'являються законодавчі положення, що стосуються психічно хворих людей. Для продовження цих положень видається указ «Про освідування дурнів у Сенаті» [10], у якому визначається форма та спосіб освідування, а також критерії оцінювання психічного стану особи, яка проходить освідування. Такий процес визначення психіатричного здоров'я є моделлю майбутнього освідування психічно хворих людей. У 1722 р. видано указ, у якому було велено розміщувати в монастирях психічно хворих людей, осіб, які були засуджені до каторги пожиттєво, але за станом здоров'я не могли відбувати таке покарання. У 1723 р. видано новий указ, який забороняв психічно хворих людей розташовувати в монастирях, а натомість вимагав розміщувати їх у госпіталях. Виконання цього указу було неможливим, тому що хворі люди внаслідок своєї агресивної поведінки становили суспільну небезпеку. Тому видали наступний указ, який зобов'язував релігійне керівництво розташовувати таких людей по монастирях. З 1841 р. вперше було дозволено освідувальні дії психічно хворих осіб на території Преображенської лікарні. Воно відбувалося так: створювали засідання комісії, на яку запрошувався лікар цієї ж лікарні для «необхідних пояснень» [4].

Наступний історичний період розвитку судової психіатрії починається в 60-х роках XIX ст. У червні 1918 р. була видана інструкція «Освідування психічно хворих». У 1921 р. на території Причистенської психіатричної лікарні було відкрито Інститут судово-психіатричної експертизи, який надалі відіграє важливу роль у розвитку судово-психіатричної науки [2].

У 50–60-х рр. XX ст. виникає проблема щодо застосування знань з психіатрії та психології в судових справах. Ця проблема виникла під впливом судових практик. Цікавим є той факт, що необхідність застосування психіатричних знань у кримінальному процесі сформульована не психіатрами та психологами, а саме юристами [8].

З 80-х рр. XX ст. до 1997 р. в Україні шалено розвиваються різноманітні напрями судово-психіатричної та комплексної судової психолого-психіатричної експертиз. Цей період характеризується активізацією досліджень різних аспектів теорій судово-психіатричних і комплексних судових психолого-психіатричних досліджень, методології психодіагностичної судово-експертної діяльності, організаційних і правових проблем виконання експертизи, проведення фундаментальних судово-психіатричних досліджень, актуальних для розроблення судово-психіатричних експертних критеріїв оцінювання діяльності підлекартних осіб.

Також цей період пов'язують із визначенням об'єкта й предмета дослідження судового експерта щодо його спеціальних знань, умінь і навичок. І. Кудрявцев є одним із перших авторів, який наголошував на тому, що діяльність психіатра, психолога та судових експертів має суттєві відмінності від іншої психодіагностичної діяльності психіатра чи психолога [9]. Проблема спеціальних знань, умінь і навичок судового експерта психіатра визначалася через протистояння визначення меж компетенції судово-слідчих органів і судових психіатрів.

Розглядаючи питання методології судово-психіатричної та комплексної психолого-психіатричної судової експертизи, можемо зазначити, що на той час перераховані конкретні психодіагностичні методики, які використовували під час судово-експертного дослідження, із зауваженням на те, що експериментальні методи дослідження повинні збігатися з аналізом матеріалів кримінальної справи тощо. Методологічним проблемам у процесі проведення судово-психіатричної та комплексної судової психолого-психіатричної експертизи присвячені роботи М. Коченова та І. Кудрявцева. У роботах вони зазначали про необхідність застосування в судовій експертизі системного комплексного підходу до психолого-психіатричних явищ, з аналізом їх динаміки, внутрішніх і зовнішніх детермінантів, співвідношення біологічного та соціального. Зазначалося, що розвиток судових експертиз за участю психіатра (психолога) потребує особливих спеціальних психодіагностичних прийомів і методів [1].

Аналізуючи основні організаційно-правові проблеми судово-психіатричної та комплексної психолого-психіатричної судової експертизи того часу, можемо констатувати, що розглядалися питання щодо взаємодії експертів із судово-слідчими органами, які призначали експертизу й оцінювали її висновок, а також взаємодії експертів-психологів та експертів-психіатрів під час безпосереднього проведення комплексної експертизи.

Зазначимо, що для того періоду розвитку судово-психологічної та комплексної судової психолого-психіатричної експертизи характерна повна відсутність робіт науковців, присвячених етичним принципам проведення такого виду експертиз, тоді як низка робіт науковців присвячена етичним і деонтологічним принципам діяльності судового експерта-психіатра. У квітні 1991 р. прийнято Морально-етичний кодекс працівника психіатричної служби [5].

У роботах М. Морозової, М. Коченова, І. Кудрявцева та інших розроблено судово-експертні критерії оцінювання здібностей потерпілих і свідків. Вони стосувалися неповнолітніх і малолітніх осіб. Завдяки цим критеріям експерти могли з'ясувати, чи правильно сприймаються певні обставини для розгляду справи та чи можуть надавати щодо них показання, а також здібності постраждалої особи щодо розуміння характеру та значення дій обвинуваченого в статевих злочинах.

Розглядаючи історію розвитку судово-психіатричної експертизи, зазначимо, що в цей період розроблено проблеми комплексної психологосексологопсихіатричної експертизи обвинувачуваних, визначено предметні види таких експертиз та обґрунтовано методологічні підходи щодо її проведення.

З часом у сфері судово-психіатричної експертизи в Україні дедалі більше почали приділяти уваги проблемам етики й захисту прав людини. Це включає правильну оцінку здатності особи до розуміння своїх дій, а також її здатності відповісти за свої дії перед законом. Завдяки цим розробкам у сфері судової психіатрії розпочали активно застосовувати принципи гуманної психіатрії.

Наступний крок розвитку судово-психіатричної експертизи відбувається на початку 1997 р., коли починає активно розвиватися вітчизняне кримінальне законодавство. На той час українське законодавство містило певну кількість понять із радянської правознавчої науки, які були вже застарілими, наприклад, питання щодо розмежування адміністративних і кримінальних правопорушень. Під час побудови незалежної країни, а з нею і кримінального законодавства відбувалися несистемні й хаотичні зміни в кримінальному законодавстві, спо-

стерігалось порушення балансу між санкціями та за тяжкістю покарання. Із цього періоду запроваджується поняття «кримінальний проступок». У травні 1997 р. Пленум Верховного Суду України приймає Постанову «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» [16]. У ній зазначається, що призначення судово-психіатричної експертизи відбувається, коли виникає потреба щодо визначення психічного стану людини під час скоєння певного діяння або бездіяння чи виникають сумніви щодо усвідомлення людиною своєї поведінки.

Починає активно розроблятися проблема судово-психіатричної експертизи та комплексної судово-психологопсихіатричної експертизи неповнолітніх, які мали статус обвинувачених. Науковці пострадянського простору: В. Гур'єва, І. Кудрявцева, Г. Міньковський, О. Ситковський, Ф. Сафуанова, С. Шипшина та інші – обговорюють змістовність психолого-психіатричного наповнення критеріїв визначення затримання розвитку [4]. Сформульовано нові підходи в експертології щодо осіб, які покінчили життя самогубством.

Значущим під час проведення судово-психіатричної та комплексної судово-психологопсихіатричної експертизи було проведення судових експертиз із залученням фахівців з психології та психіатрії в цивільному судочинстві. Дослідники-науковці виділили низку предметних видів експертиз, які потребували специфічних знань психіатрії та психології.

У ХХ–ХХІ ст. ст. питання психіатрії та психології в цивільному процесі почали активно розроблятися в судово-експертному напрямі. У цей період постає проблема щодо визначення волі під час здійснення правочинів [5] унаслідок нездатності особи або її дієздатної, яка перебувала в стані, що позбавляв її здатності розуміти значення своїх дій або керувати ними. Тому експертами визначено такий вид судово-психіатричної та комплексної психолого-психіатричної експертизи як угодоспроможність [6].

На той період значного розвитку набула експертиза в цивільних справах, яка пов'язана із захистом інтересів неповнолітньої особи. Значущою розробкою в цьому напрямі стала робота науковців «Психолого-психіатрична експертиза щодо судових справ між батьками про виховання та місце проживання дитини» [6].

Однією з нових проблематик комплексної судово-психологопсихіатричної експертизи стають експертизи, справи яких пов'язані з відшкодуванням моральної шкоди. Визначено фактори, що мають юридичне зна-

чення стосовно з'ясування ступеня вираженості моральних страждань позивача та причинно-наслідкового зв'язку із заподіянням шкоди.

Висновки. Підводячи підсумки викладеного матеріалу, можемо визначити, що історію розвитку судово-психіатричної експертизи можна поділити на чотири етапи. Перший етап охоплює період кінця XVI ст. – початку XVIII ст. Він характерний тим, що в цей період до проведення освідувальних дій і дослідження трупів під час розгляду кримінальних і цивільних справ починають запрошувати лікарів. Другий етап розвитку судово-психіатричної експертизи відбувається з часу появи у Військового уставі Петра I (1716 р.) припису щодо обов'язкового розтину в разі насильницької смерті. Цей документ мав велике значення під час формування судово-медичної експертизи до введення судової реформи в 1864 р. Третій етап розвитку судово-психіатричної експертизи відбувався в період з 1864 по 1917 рр. Він характеризується тим, що її розвиток відбувається водночас із розвитком медичної науки та змінами в судовій реформі, введенням гласного судочинства. Також у цей період, наприкінці XVIII ст. – на початку XIX ст., відкриваються кафедри судової медицини при медичних факультетах у Харкові, Києві й інших містах. Наукові дослідження в цьому напрямі висвітлюються в наукових журналах і монографіях. Четвертий етап розвитку судово-психіатричної експертизи починається в 1917 році, характеризується швидким розвитком і змінами організаційної структури.

Сьогодні актуальними залишаються теоретичні питання судово-психіатричної експертизи, безпосередньо пов'язаної із законодавчими нововведеннями. Однією з головних проблем є розроблення експертних критеріїв судово-психіатричної та комплексної судово-психологопсихіатричних оцінок юридично значущих здібностей та особливостей підекспертних осіб.

Такий вид експертиз залежить від вирішення основоположних теоретичних питань, а саме: визначення об'єкта, загальних і часткових предметів досліджень судового експерта-психолога й експерта-психіатра, їхніх спеціальних знань і меж компетенцій; під час розроблення методологічних принципів варто враховувати особливості судово-експертного підходу до діагностики та правові аспекти її застосування; пошуку оптимальних організаційно-правових форм взаємодії експертів з правоохоронними органами та взаємодії експертів-психіатрів та експертів-психологів.

Список використаних джерел

1. Басиста І.В. Проведення експертиз у кримінальних провадженнях: сучасні реалії законодавчого унормування. *Криміналістика і судова експертиза*. 2018. Вип. 63 (1). С. 144–153.
2. Сучасна класифікація методів судової експертизи / П.Д. Біленчук, В.В. Ковальова, О.О. Шульга, Г.А. Стрілець. *Криміналістика і судова експертиза*. 2013. Вип. 58 (2). С. 118–123.
3. Гора І.В. Комплексна судова експертиза в аспекті дослідження міжгалузевого інституту судових експертиз в судочинстві України. *Вісник Академії адвокатури України*. 2014. Т. 11. № 3. С. 145–153.
4. Енциклопедія сучасної України / гол. редкол. : І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін. ; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, НТШ. Київ, 2003. Т. 2 : Б – Біо. 872 с.
5. Етика : навчальний посібник / за ред. В.О. Лозового. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 224 с.
6. Мішалов В.Д. Монографія «Судово-медична експертиза об'єктів при вогнепальній травмі» до 100-річчя НМАПО імені П.Л. Шупика. *Судово-медична експертиза*. 2019. № 1. 80 с.
7. Мотлях О.І. Психофізіологічна експертиза з використанням поліграфа та проблемні питання щодо її впровадження. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2014. Вип. 11 (2). С. 128–131.
8. Олійник О.П. Судова психіатрія як спеціальність: історія розвитку, професійні навички та сфери компетенції. *Архіви психіатрії*. 2013. Т. 19. № 4. С. 39–41.
9. Потапчук Н.Д. Психологічна експертиза офіційних повідомлень засобів масової інформації про надзвичайну ситуацію. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2016. Вип. 3 (1). С. 85–89.
10. Бурчинський В.Г., Завальнюк А.Х. Судова медицина України: минуле і сьогодення : монографія. Одеса : Атропінт, 2009. 216 с

References

1. Basysta I.V. (2018) *Provedennia ekspertyz u kryminalnykh provadzhenniakh: suchasni realii zakonodavchoho unormuvannia*. [Conducting examinations in criminal proceedings: modern realities of legislative regulation] Kryminalistyka i sudova ekspertiza Vyp. 63(1). (pp. 144–153) [in Ukrainian].
2. Bilenchuk P.D., Kovalova V.V., Shulha O.O., Strilets H.A. (2013) *Suchasna klasyfikatsiia metodiv sudovoi ekspertyzы* [Modern classification of methods of forensic examination Forensic science and forensic examination] Kryminalistyka i sudova ekspertiza Vyp. 58 (2). (pp. 118–123) [in Ukrainian].
3. Hora I. V. (2014) *Kompleksna sudova ekspertiza v aspekti doslidzhennia mizhhaluzevoho instytutu sudovykh ekspertyz v sudochynstvi Ukrainy*. [Comprehensive forensic examination in the aspect of research of the interdisciplinary institute of forensic examinations in the judiciary of Ukraine] Visnyk Akademii advokatury Ukrainy. T. 11, № 3. (pp. 145–153) [in Ukrainian].
4. Dziuba I.M., Zhukovskyi A.I., Zhelezniak M.H. (Ed.). (2003). *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy* [Encyclopedia of Modern Ukraine] Instytut entsyklopedychnykh doslidzen NAN Ukrainy. Kyiv [in Ukrainian].
5. Lozovyi V.O. *Etyka: navch. posib.* (Ed.). (2004). [Ethics: education manual]. Iurinkom Inter. Kyiv [in Ukrainian].
6. Mishalov V.D. (2019). *Sudovo-medychna ekspertiza obiektiv pry vohnepalnii travmi* [Forensic examination of objects with gunshot injuries], do 100-richchia NMAPO imeni P. L. Shupyka Sudovo-medychna ekspertiza [in Ukrainian].
7. Motliakh O.I. (2014) *Psykhofiziologichna ekspertiza z vykorystanniam polihrafa ta problemni pytannia shchodo yii vprovadzhennia* [Psychophysiological examination using a polygraph and problematic issues related to its implementation] Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Serii: Yurysprudentsiia. Vyp.11(2). (pp. 128–131) [in Ukrainian].
8. Oliinyk O.P. (2013.) *Sudova psykhiiatriia yak spetsialnist: istoriia rozvytku, profesiini navyky ta sfery kompetentsii*. [Forensic psychiatry as a specialty: history of development, professional skills and areas of competence] Arkhiv psykhiiatrii. T. 19, № 4 (pp. 39–41) [in Ukrainian].
9. Potapchuk N. D. (2016.) *Psykhologichna ekspertiza ofitsiinykh povidomlen zasobiv masovoi informatsii pro nadzvychainu sytuatsiiu*. [Psychological examination of official reports of the mass media about the emergency situation] Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu. Serii: Psykhologichni nauky. Vyp. 3(1). (pp. 85–89). Kherson [in Ukrainian].
10. Burchynskiy V.H., Zavalniuk A.Kh. *Sudova medytsyna Ukrainy: mynule i sohoddennia* [Forensic medicine of Ukraine: past and present] Atropynt. Odessa [in Ukrainian].

Makarova Olena,

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor

(*Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv*)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5480-5942>

HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF FORENSIC PSYCHIATRIC EXAMINATION

Judicial examination is an integral element of criminal, economic, administrative and civil proceedings. The legislative basis for forensic examination is the Law of Ukraine “On Forensic Examination”, which define the legal, organizational and financial principles of judicial expert activity to ensure the justice of Ukraine with independent, qualified and objective expertise.

Forensic psychological examination is an important element of judicial practice, as it helps to clarify the psychological aspects of legal issues that arise in the course of the judicial process. It can also help establish the causes and consequences of certain behavioral reactions, which may be important for the court's decision.

The article contains information on the history of the development of forensic psychiatric examination. The stages of emergence, formation and development of forensic psychiatric examination are defined and analyzed.

The article examines the emergence of forensic psychiatric examination, as an independent direction of forensic examinations, and its implementation in judicial practice. Next, in the article, the formation of forensic psychiatric and complex forensic psychological and psychiatric expertise is considered, namely: organizational – legal, theoretical and methodological issues.

The development of criteria for forensic psychiatric expert assessment of legally significant abilities of participants in the criminal process, namely: victims, witnesses and accused persons, is also considered. In addition, the proposed article contains an analysis of the development of forensic psychiatric examination, taking into account the legislation of Ukraine, the emergence of forensic psychiatric examination, the introduction of the specified types of examinations into the Civil and Civil Procedure Codes.

Key words: *examination, forensic psychiatric examination, expert, history, comprehensive forensic psychological and psychiatric examination, law.*

Надіслано до редколегії 28.05.2023